SKATTEJORDENS URSPRUNG

Åtkomsthandlingar i Västergötland 1690

MARTIN ANDERSSON

I FEBRUARI 1690 genomfördes en undersökning av skattejorden i Amnehärads, Lyrestads och Hova socknar i Vadsbo härad i norra Västergötland. Landshövdingens utskickade ämbetsmän hade beordrat bönderna att uppvisa åtkomsthandlingar för att bevisa vilken rätt de hade till sina gårdar, och dessa dokument kopierades nu och sammanställdes i en volym där också uppgifter om gårdarnas åker-, ängs- och utmarker noterades, liksom vem som för närvarande uppbar jordräntan.[1]

Orsaken till att den västgötska skattejordsrannsakningen genomfördes framgår inte av den bevarade volymen. Arkivarien Arnold Sandberg har dock utrett bakgrunden till motsvarande undersökning av skattejorden i Kalmar län.[2] Landshövdingen Balthasar Gyldenhoff i Västmanland vände sig 1688 till Stockholm och menade att många av de skatteköpta gårdarna i hans län hade sålts alltför billigt, och att man borde göra en undersökning för att avgöra hur mycket kronan hade förlorat på detta. I januari 1689 sände Kammarkollegiet därför ut en befallning till samtliga landshövdingar om att de skulle sammanställa »specifikationer« över alla gårdar som någon gång sålts från kronan till skatte. Dessa skulle sedan också kunna användas om kronan ville återlösa sådana gårdar som uppfattades som »omistliga«, bland annat om de passade bra som militieboställen i det just reformerade indelningsverket. Sandberg har visat att åtminstone landshövdingen i Östergötland lät göra just sådana »specifikationer« över de skatteköpta gårdarna, även om dessa av någon anledning sedan inte skickades vidare till Stockholm.[3] Vad som skedde i resten av landet är okänt, men i Kalmar län (och som vi snart ska se också i nordligaste Västergötland) upprättades

specifikationer omfattande inte bara de skatteköpta gårdarna utan samtliga skattehemman. Sandberg menar att detta kan ha berott på att det i Småland fanns många sämjehemman, vars jordnatur uppfattades som ett oklart mellanting mellan krono- och skattejord. I norra Västergötland fanns inte några sämjehemman, däremot rikligt med gårdar som innehades av bönder med så kallad stubbarätt, vilket innebar att gården hade odlats upp som ett nybygge på skogen. Även om det inte uttryckligen nämns i källorna, kan osäkerheten kring stubbarättens omfattning och ursprung ha varit orsaken till att man lät genomföra en omfattande undersökning av skattejorden också i den norra fjärdingen i Vadsbo.

Undersökningen av skattejorden var bara en i raden av jordrannsakningar som genomfördes av utskickade ämbetsmän i Vadsbo under dessa år. År 1684 hade bygden besök av lantmätaren M. E. Fillmer, vilken (sannolikt för Reduktionskommissionens räkning) avmätte sätesgårdarna Mälltorp, Borrnäs, Vallsjön och Ribbingsfors med deras underlydande frälsehemman.[4] Året därpå gästades området av Skogskommissionen i Skaraborgs län, som undersökte de stora allmänningarna Stora och Lilla Tiveden, gränsskogarna mellan Västergötland och Närke. Främst riktade Skogskommissionen sin kraft mot traktens adliga jordägare, vilka beskylldes för att ha anlagt nybyggen på kronans allmänning.[5] Sommaren 1690 återvände så Skogskommissionen till området för att undersöka allmänningen Bråteskogen, på gränsen mellan Lyrestad och Amnehärad.[6] Denna rannsakning rörde främst skatte- och kronojord, och hade därför möjligen ett samband med insamlingen av åtkomsthandlingarna tidigare under året.

Eftersom volymen med kopiorna av åtkomsthandlingarna finns i landskontorets arkiv verkar den dock, i likhet med vad Sandberg funnit för Småland och Östergötland, aldrig ha skickats in till Kammarkollegiet i Stockholm. Inte heller framkommer några förändringar av jordnaturen för volymens skattegårdar i kronans jordeböcker under de närmast följande åren.[7] Volymen med åtkomsthandlingarna låter oss därför ana en ambition hos kronan, en förhoppning om att det skulle finnas större möjligheter att återta »omistlig« kronojord än vad verkligheten faktiskt erbjöd.

Mer konkret kan volymen användas för att undersöka frågor om skattejordens ursprung på ett sätt som sällan är möjligt för andra områden eller tidsperioder, eftersom den innehåller ett tvärsnitt med åtkomsthandlingar för nästan samtliga skattegårdar i området.[8] Syftet med denna undersökning är därför dels att se hur skattebönderna i Amnehärad, Hova och Lyrestad 1690 kunde legitimera sitt jordinnehav när de avkrävdes skriftliga åtkomsthandlingar, dels att använda åtkomsthandlingarnas uppgifter till en bebyggelsehistorisk studie av skattejorden i området. De skilda sätt på vilka skattebönderna kunde bevisa sin åtkomst till jorden speglar nämligen hur möjligheterna till jordförvärv över tid hade förändrats.

Skattejordens ursprung

Landslagens jordabalk inleddes med orden »fem äro laga jordafång«, varefter dessa fem räknades upp: arv, byte, köp, gåva och pantsättning (om panten förföll).[9] Denna modell motsvarar emellertid dåligt vad vi möter i åtkomsthandlingarna från Amnehärad, Hova och Lyrestad. Byten, gåvor och pantsättningar var rimligtvis sällsynta, och förekommer av den anledningen inte alls i materialet. Arvet, som bör ha

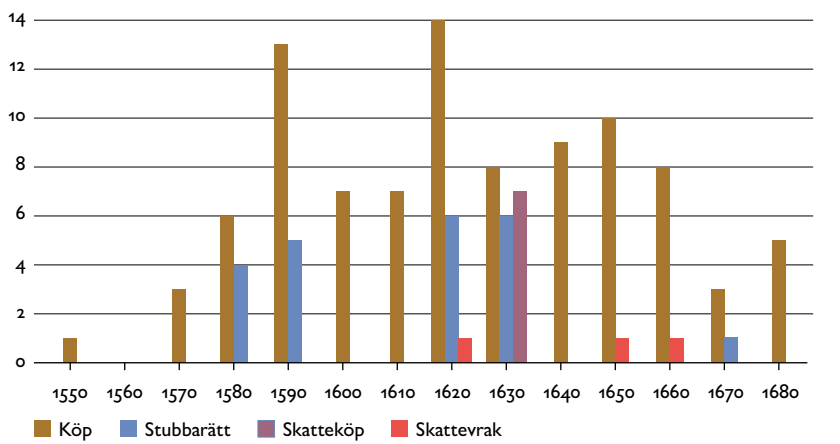

DIAGRAM 1. Kronologisk sammanställning av åtkomsthandlingarna för skattegårdarna i Amnehärad, Hova och Lyrestad 1690, uppdelade på fyra typer av jordafång. KÄLLA: Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, Göteborgs landsarkiv.

varit en av de vanligaste formerna för överlåtelse av skattejord under 1600-talet, nämns därtill endast indirekt i åtkomsthandlingarna därför att ännu inga skriftliga dokument upprättades då jord ärvdes. Däremot kunde den uppdelning av jorden på flera släktingar som ett arvskifte resulterade i senare leda till uppköp och konsolidering. Detta avspeglas i den stora mängd köpebrev som Västgötabönderna uppvisade, vilka utgjorde hela 62 procent av åtkomsthandlingarna. Utöver köpebreven förekom tre andra typer av åtkomsthandlingar: stubbarättsbrev (27 procent av åtkomsthandlingarna), skatteköpsbrev (8 procent), samt köpebrev av gårdar där bonden inte hade förmått betala skatten och som därför hade blivit så kallade skattevrak (3 procent). Nedan undersöks i tur och ordning dessa fyra typer av jordafång.

Stubbarätt

Ett stubbarättsbrev var en typ av åtkomsthandling som upprättades då en bonde hade tagit upp en ny gård »från stubben« i form av ett nybygge på skogen. Brevet innehöll information om vem nyodlaren var, vad nybygget hette och var det var beläget, samt villkoren för dess skattläggning (ofta inklusive en skattefrihetsperiod på vanligen sex år).[10] De utfärdades under 1500-talet oftast av kungen eller, som var fallet med nybyggen i Vadsbo härad, av hertig Karl. Under 1600-talet var utfärdaren istället oftast häradshövdingen eller lagläsaren.

Ungefär var fjärde skattebonde i norra Vadsbo visade 1690 alltså upp ett stubbarättsbrev för att hävda sin rätt till jorden. Av tabellen på sidan 55 framgår att dessa stubbarättsbrev härstammade från två perioder: dels från 1500-talets två sista decennier, dels från 1620- och 1630-talen. Sannolikt motsvarar detta två perioder av relativt snabb folkökning, vilken resulterade i att bebyggelsen i området expanderade. De mellanliggande decennierna 1600–1620 framstår däremot som befolkningsmässigt stagnerade. Rörande tiden efter 1630 har dock historikern Lennart Andersson Palm funnit att befolkningen i de tre socknarna ökade med över 80 procent fram till 1690.[11] Detta avspeglas alltså inte alls i stubbarättsbreven, vilket antyder att folkökningen då främst ägde rum inom ramen för de etablerade byarna, snarare än genom uppodling av utmarken och allmänningsskogen.

Att skattebönderna kunde uppvisa stubbarättsbrev berodde på att deras gårdar, till skillnad från vad som ofta var fallet i andra områden i Sverige, hade givits dem med skatterätt. Detta framgår till exempel av stubbarättsbrevet för Barrebacken i Amnehärad,vilket hertig Karl 1597 lät nybyggaren Måns Nilsson besitta »lika som annan skattejord« trots att det uttryckligen sades vara beläget »på kronans egendom«.[12] I andra fall hade en gård blivit skatte därför att den var upptaget på ett annat skattehemmans mark, vilket var fallet med Äspelund i Hova som en Nils Eriksson 1672 »med Kilabornas samtycke haver för några år sedan på deras skatteskog upptaget av stubberoten«.[13]

I några fall visade bönderna inte bara upp stubbarättsbrevet utan också något senare köpebrev. Det gällde till exempel Klämmestorp i Amnehärad, där bröderna som bodde där 1690 hade såväl faderns stubbarättsbrev från 1626 som ett köpebrev från 1685 enligt vilket de hade köpt sina syskons arvslotter.[14] Endast vid ett enstaka tillfälle uppvisades dokument som antydde en konflikt rörande ett stubbarättshemmans skattenatur: för Högshult i Älgarås socken uppvisades ett utdrag ur häradsrättens protokoll från 1686, enligt vilket Skogskommissionen hade granskat kronans jordeböcker och funnit att hemmanet var krono.[15] Bonden Bertil Bertilsson betygade dock inför häradsrätten att hemmanet var upptaget av ödemarken av hans svärföräldrar, vilket han (implicit) menade borde göra gården till skatte. Enligt intyget remitterades saken därefter till landshövdingen, och kanske var den ännu inte avgjord 1690 eftersom inga senare åtkomsthandlingar registrerades.

En annan möjlig konflikt gällde Sjötorp i Lyrestad, idag känt som den plats där Göta kanal mynnar i Vänern. Sjötorp var enligt jordeboken en frälsegård[16], men trots detta uppvisades två åtkomsthandlingar 1690. Den första var ett stubbarättsbrev utfärdat av hertig Karl 1586, enligt vilket nybyggaren Olof Jönsson hade fortsatt sin faders röjningsarbete på »ödemarken« och därför fick rätt att besitta hemmanet som skattebonde.[17] Den andra handlingen var ett brev utfärdat av Gustav II Adolf år 1627, genom vilket kungen gav en Gunilla Ingesdotter ärftlig rätt att behålla Sjötorp eftersom det hade uppta-

gits av ödemarken av hennes föräldrar.[18] Enligt brevet hade »några understå[tt] sig med våld tvinga ifrån henne« gården, vilket föranledde det kungliga ingripandet.

I brevet nämns dock inte att Sjötorp skulle vara en skattegård. Istället uppmanas Gunilla att »utgöra sina utlagor [till] sin husbonde Conrad von Falkenberg, de han haver rätt att fordra«. Så länge hon gjorde detta skulle ingen kunna »tvinga henne ifrån skatt och börd«. Sjötorp verkar därför ha varit något så ovanligt som en frälsegård vilken brukades av en bonde med ärftlig besittningsrätt och som dessutom, enligt stubbarättsbrevet, hade rätt att fritt sälja hemmanet till andra skattebönder. Uppvisandet av åtkomsthandlingarna 1690 måste ha syftat till att säkerställa denna rätt snarare än att klargöra äganderätten till jorden.

Skatteköp

Knappt var tionde skattegård i Amnehärad, Lyrestad och Hova 1690 var köpt från kronan till skatte. Diagrammet på s. 55 visar att samtliga dessa skatteköp hade ägt rum åren 1632–1635. Under dessa år sålde kronan skatterätten till gårdar runt om i riket för att finansiera det pågående kriget i Tyskland.[19] Försäljningarna omfattade dock långt ifrån alla kronogårdar: mot slutet av 1600-talet fanns i de tre socknarna ännu ett stort antal kronogårdar som inte hade skatteköpts.[20] Om rannsakningen 1690, i enlighet med Kammarkollegiets instruktioner, endast hade omfattat skatteköpta hemman skulle den med andra ord ha varit snabbt avklarad.

Skatteköpsbrevet för Delebäckstorp i Hova socken kan få utgöra exempel på innehållet i denna typ av åtkomsthandling.[21] Det hade utfärdats 1635 av förmyndarregeringen i drottning Kristinas namn, men hänvisade till de påbud om skatteköp som hade utfärdats av Gustav II Adolf 1629–1630. I brevet nämndes att bonden Per Nilsson hade inlevererat rätt köpeskilling till Kammaren i Stockholm och att han och hans arvingar därför skulle få behålla hemmanet, samt att det med oförändrad jordränta skulle föras över från krono till skatte i jordeboken. Det kan också noteras att trots att det antagligen var skatteköpen som föranledde rannsakningen av alla skattegårdarna, finns det

inget i de kopierade åtkomsthandlingarna som tyder på att skatterätten skulle ha varit ifrågasatt för något av de skatteköpta hemmanen under decennierna mellan 1630 och 1690.

Skattevrak

För endast tre gårdar visar åtkomsthandlingarna att de varit skattehemman, men på grund av att bönderna inte kunnat betala skatten konfiskerats av kronan, varefter någon ånyo köpt skatterättigheten. Det äldsta exemplet är gården Brestorp i Hova socken. Vid häradstinget i november 1622 bevisade en Anders Larsson att hemmanet tidigare hade legat öde i fyra år »och skulle hava känts under kronan« som skattevrak, men att han då istället hade flyttat till gården och retroaktivt betalt skatten för de fyra åren.[22] Därtill betalade han nu övriga jordägare för deras arvslotter efter en tidigare ägare, varefter han övertog hela gården. Den hade visserligen ännu inte hunnit blivit skattevrak men hotades på grund av den obetalda skatten av indragning till kronan, vilket var anledningen till att Anders Larsson kunde överta den.

Också Nolgården i Mörtestad i Amnehärads socken såldes just då den stod i begrepp att konfiskeras av kronan. Här var det länsmannen Hans Månsson som 1667 passade på att förvärva gården av de två delägarna, korpralen Esbjörn Karlsson och bonden Lars Olsson, »av långligt ödesmål hemfallen [åt kronan]« mot att han betalade fyra års kvarskatt.[23] Ett tredje exempel på skattevrak utgör Kullen i Hova socken. Vid tinget 1652 påvisade fogden Andor Andersson att hemmanet stått öde utan att betala någon skatt till kronan i tre år.[24] Under dessa år hade gården varit uppbjuden vid tinget till de närmaste arvingarna, vilka erbjöds att köpa gården för kvarskatten på sammanlagt 130 daler kopparmynt. Arvingarna hade dock antingen inte kunnat eller velat köpa gården för detta pris, vilket lett till att den nu hade tillfallit kronan som skattevrak. Nu anmälde emellertid en Måns Svensson, som inte hade någon bördsrätt alls, sitt intresse för att få köpa gården, vilket han fick göra med full skattemannarätt.[25]

Åtkomsthandlingarna för de gårdar som 1690 var skatte kan förstås inte visa huruvida det fanns fler gårdar i området som hade konfiskerats av kronan under 1600-talet på grund av att bönderna inte kun-

nat betala sina skatter. De visar blott att det inte var vanligt att någon tredje part förvärvade skattejord när en gård förklarades som skattevrak. Det är dock anmärkningsvärt att två av de tre gårdarna gick till en ny ägare utanför den närmaste släkten; som vi ska se av köpebreven var detta i övrigt mycket sällsynt.

Köpebrev

Nästan två av tre bönder uppvisade 1690 köpebrev som stöd för sitt jordinnehav. Att andelen var så stor beror på att det inte fanns någon annan form av åtkomsthandling för de gårdar vilkas historia sträckte sig ända tillbaka till medeltiden, eftersom inga stubbarättsbrev någonsin utfärdats. Köpebrevens fördelning över tid framgår av diagram 1, s. 55. Det äldsta brevet var daterat 1557, men annars var det först från 1570-talet som köpebrev har bevarats. Några av de äldsta breven som uppvisades kopierades därtill inte därför att de var i så dåligt skick.[26] Möjligen visar detta att skriftliga köpebrev på skattegårdar endast sällan utfärdades i området före slutet av 1500-talet. Av okänd anledning utmärker sig 1590- och 1620-talen som decennier från vilka ovanligt många köpebrev uppvisats. Breven är dock inte samlade till något särskilt år, vilket skulle ha varit fallet om ansamlingen var orsakad av till exempel någon omfattande pestepidemi. Snarare verkar praxis ha varierat över tid för hur vanligt det var att skattebönder fick skriftliga köpebrev. I övrigt är antalet köpebrev relativt konstant över tid, om än med en viss nedgång decennierna före 1690. Bönderna har av allt döma föredragit att i första hand visa upp äldre köpebrev, om de haft tillgång till sådana.

Den fortsatta undersökningen är avgränsad till de 17 skattegårdar som låg i Amnehärads socken. Av bönderna på dessa gårdar uppvisade 1690 något mindre än hälften två köpebrev, en bonde till och med tre brev, alla dock daterade samma år. Av köpebreven framgår att de flesta gårdar i området såldes under 1600-talet inom den närmaste släkten, det vill säga mellan syskon och kusiner. Någon gång var släktskapet mer avlägset eller invecklat, som för Himmelsberg där man i ett tillägg till köpebrevet från 1642 också uppvisade en släktutredning som gjorts vid tinget 1636.[27] Köpebreven tycks oftast ha ut-

färdats i samband med försäljningen, men det finns ett exempel på att köpebrev också kunde utfärdas först långt i efterhand: det gäller Åsen i Hova socken, där man i köpebrevet 1661 konstaterade att Jon Larsson »för lång tid sedan« hade köpt gården av en Hans Påvelsson men att han då inte hade kunnat få något skrivet brev eftersom den ansvarige lagläsaren hade avlidit.[28]

Det finns dock också ett par exempel på tydliga försäljningar av skattegårdar utom börd, nämligen till adelsmannen Harald Posse. År 1661 förvärvade denne Nolgården i Torsvid i Amnehärads socken av de dåvarande bönderna[29], och 1666 det lilla torpet Hyddan, vilket var byggt på skattehemmanet Hults ägor.[30] De två gårdarna gick sedan olika öden till mötes: medan Nolgården i Torsvid formellt förblev ett skattehemman kom Hyddan att räknas som frälse i jordeboken.[31] När rannsakningen genomfördes 1690 hade Nolgården i Torsvid dock redan dragits in till kronan några år tidigare från Harald Posses svärdotter Helena Lillia för obetalda räntors skull.

Indragning hade mot slutet av 1680-talet drabbat också gården Delebäck i Amnehärads socken, vilken kronan reducerade från förre landshövdingen Henrik Falkenberg. Gården Delebäcks historia framstår av åtkomsthandlingarna som den kanske mest invecklade. Vid rannsakningen 1690 uppvisades den allra äldsta åtkomsthandlingen, ett köpebrev från 1557.[32] Enligt jordeböckerna var gården dock gammalt frälse då den vid slutet av 1680-talet indrogs till kronan och omvandlades till krono.[33] Hur och när den omvandlats från skatte till frälse är alltså okänt, liksom vem som 1690 kunde visa upp det ålderstigna köpebrevet. Kanske hade detta brev, äldre än alla de andra åtkomsthandlingar som bönderna i norra Vadsbo hade i sin ägo, överlevt endast tack vare att det inlemmats i ett godsarkiv tidigare under 1600-talet. I så fall antyder köpebrevet hur andra dokument gått förlorade redan långt innan undersökningskommissionen nådde Vadsbo härad 1690.

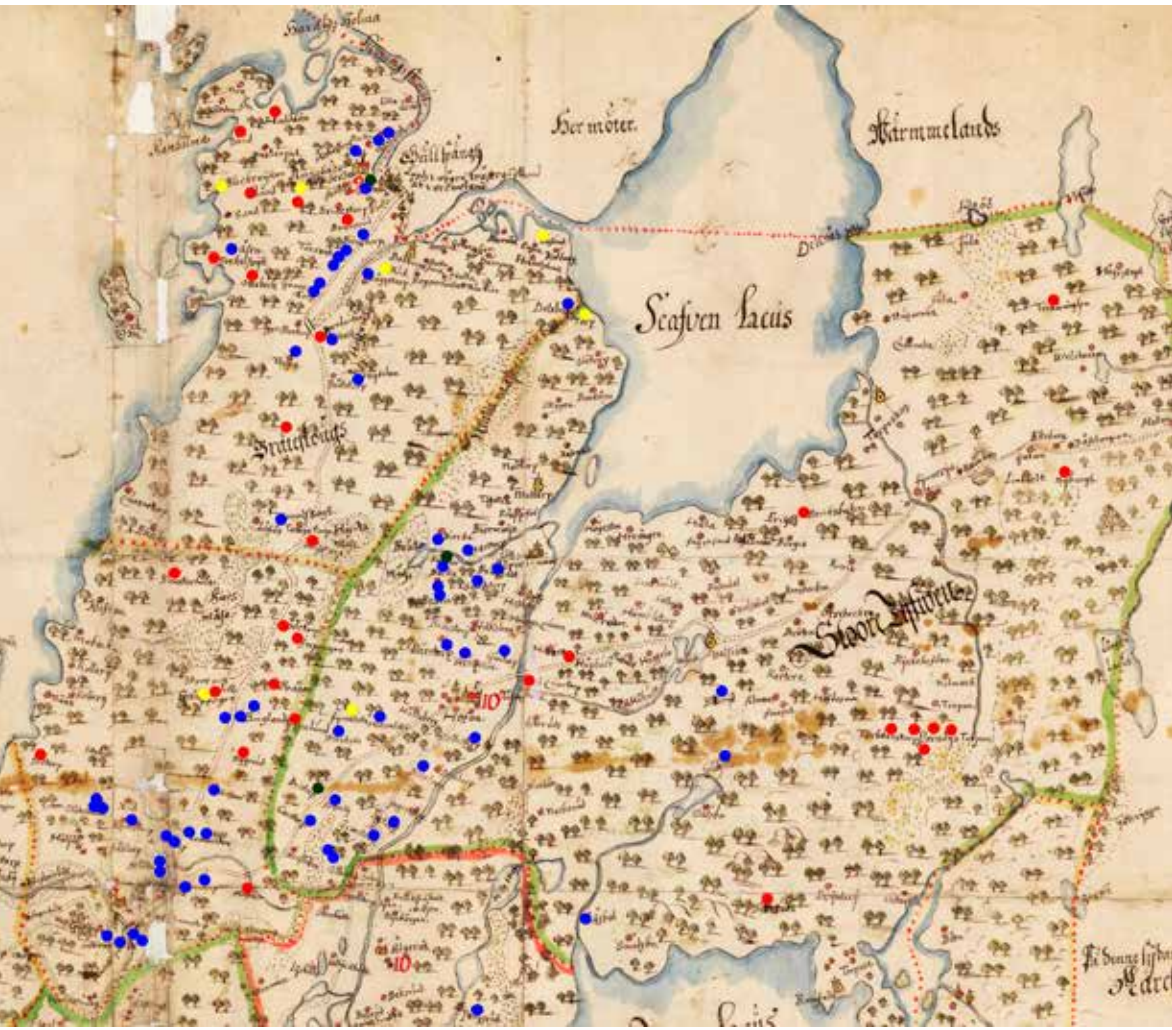
Bebyggelsehistorien genom åtkomsthandlingarna

Som framgått ovan kan åtkomsthandlingarna också användas för att ge en översiktlig bild av hur den del av bebyggelsen som utgjordes av skattegårdar utvecklades från sent 1500-tal fram till 1690 i området.

Undersökningen av områdets bebyggelsehistoria nedan tar som utgångspunkt en karta som visar den geografiska fördelningen av de fyra typerna av åtkomsthandlingar som uppvisades 1690.[34] Som underlag används en geografisk karta över Vadsbo härad av lantmätaren Kettil Claesson, vilken 1654–1655 framställde kartor över hela Västergötland.[35] Analysen utgår från antagandet att de flesta gårdar där bönderna endast kunde uppvisa köpebrev är äldre, det vill säga medeltida eller från tidigt 1500-tal, än de gårdar där bönderna uppvisade stubbarättsbrev. På så sätt kan vi med kartans hjälp snabbt urskilja två tydligt skilda historiska bebyggelseskikt.

Lyrestads kyrka var belägen där landsvägen från Lidköping och Mariestad korsade Tidan. Strax norr därom delade sig vägen i två, varav den vänstra grenen fortsatte upp genom Amnehärad mot Värmland, medan den högra gick mot nordost åt Hova, där den sammanstrålade med landsvägen från Skara. De äldre skattegårdarna i Lyrestad var enligt åtkomsthandlingarna alla belägna i den södra delen av socknen, nära kyrkan och längs landsvägarna. I norra delen av socknen, där Skogskommissionen 1690 undersökte allmänningen Bråteskogen, fanns istället uteslutande gårdar med stubbarättsbrev från 1590- och 1620-talen. Bosättningen i den västra delen av Lyrestad längs med Vänern bestod däremot huvudsakligen av frälsegårdar, till vilka alltså även Sjötorp räknades trots att där fanns ett stubbarättsbrev. Också här kan bebyggelsen därför tänkas stamma från 1500-talets slut.

Den äldre bebyggelsen i Amnehärads socken var helt koncentrerad till ett område i norra delen av socknen, längs landsvägen mot Värmland och invid bron över Gullspångsälven, där också kyrkan var belägen. Bygden avgränsades såväl söderut mot Lyrestad som österut mot Hova av vidsträckta skogar. Stubbarättebrevens nybyggen koncentrerades däremot nästan helt till socknens västra del, vilken följaktligen befolkades först under 1620- och 1630-talen. De flesta nybyggena blev alltså direkt skattegårdar, men kartan avslöjar att några antagligen först skattlades som kronohemman, varefter de under 1630-talet köptes under skatterätt. Vidare framgår att i den nordöstra delen av socknen fanns endast få skattegårdar: här låg istället de adliga sätesgårdarna Borrnäs och Ribbingsfors, vilket hade lett till att flertalet

Åtkomsthandlingar för skattegårdarna i Amnehärads, Lyrestads och Hova socknar i Vadsbo härad 1690. Blått markerar köpebrev, rött stubbarättsbrev, gult skatteköp samt grönt skattevrak. Underlagskartan är ett utsnitt ur en geografisk karta över Vadsbo härad från 1655. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, akt P6. Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA.

gårdar i närheten var frälse. Det var också här som Harald Posse var bosatt på 1660-talet när han ytterligare utökade det adligt dominerade området genom sina köp av åtminstone ett par skattegårdar vilka låg i anslutning till resten av Ribbingsfors domäner.

Hova socken (som även omfattade den senare utbrutna Finnerödja) var mer vidsträckt än Lyrestad och Amnehärad tillsammans. Kyrkan var belägen i socknens västra del, där landsvägarna från Lidköping och Skara förenades och blev till Tivägen, huvudvägen från Västergötland över skogen upp till Närke och det övriga Svealand. Också de äldre skattegårdarna låg samlade i socknens västra del. Socknens mellersta och östra delar, som innefattade allmänningsskogen Stora Tiveden, dominerades istället av herrgårdarna Mälltorp, Torpskog (nuvarande Skagersholm) och Vallsjön. De skattegårdar som låg utspridda mellan dessas domäner hade nästan uteslutande tillkommit som nybyggen under slutet av 1500-talet. Därefter framstår det av kartan att döma som att de nybyggen som anlades på Tiveden istället blev till underlydande frälsehemman, vilket också var det som Skogskommissionen 1685 främst slog ner på. De var däremot inte intressanta vid skattejordsrannsakningen 1690, och vi vet därför inte om frälsebönderna här, i likhet med bonden på Sjötorp, hade tillgång till några dokument som hade kunnat bevisa deras eventuella besittningsrätt.

Böndernas jordinnehav

Ännu i mitten av 1500-talet var bebyggelsen i nordligaste Västergötland uppdelad i små bygder separerade av stora skogar. En bygd var belägen i ett område som förenade den södra delen av Lyrestads och den västra delen av Hova socken, en annan låg i nordligaste Amnehärad invid gränsen mot Värmland. När bebyggelsen under slutet av 1500-talet växte utanför sina medeltida ramar gjorde den det längs med landsvägen norrut från Lyrestad samt i Hova på Tiveden. Dessa nybyggare fick då oftast besitta sina gårdar som skattebönder. En andra period av bebyggelseexpansion inträffade på 1620-talet, då nordvästra delen av Amnehärad koloniserades. Nu skatteköptes också ett antal gårdar, främst belägna i kolonisationsbygderna. Antagligen rörde det sig därför främst om nybyggen som av någon anledning

blivit räknade som kronojord. Slutligen kom under 1600-talet stora delar av bygden, inte minst östra delen av Hova socken, det vill säga det område som utgjordes av den gamla kronoallmänningen Stora Tiveden, att domineras av sammanhängande domäner med frälsegårdar runt nyanlagda sätesgårdar.[36]

Men volymen med åtkomsthandlingarna är inte främst en nyckel till bebyggelsehistorien. Istället erbjuder den en unik möjlighet att genom ett tvärsnitt undersöka hur skattebönderna i ett område vid 1600-talets slut skriftligen kunde legitimera sitt jordinnehav. Paradoxalt nog visar studien att det var bönderna i den äldsta bygden, i de byar som i många fall gick tillbaka till medeltiden, som hade sämst dokumentation. Visserligen var gårdarna inskrivna redan i 1500-talets jordeböcker, men just dessa uppgifter om jordnatur var ju det undersökningskommissionen ifrågasatte och dessutom var jordeböckerna oåtkomliga för bönderna. De hade endast tillgång till ett eller flera köpebrev, vilka sällan omfattande mer än delar av jorden de brukade (eftersom de inte hade några dokument rörande den del de själva hade ärvt), och dessa köpebrev sträckte sig ofta inte mer än några decennier bakåt i tiden. Deras besittningsrätt var säker därför att den vilade på urminnes hävd, men den gick inte att bevisa med skriftliga dokument. De bönder vars hemman verkligen var upptagna på kronans allmänning, eller som kanske faktiskt hade skatteköpts för billigt, kunde å andra sidan i de flesta fall uppvisa god skriftlig dokumentation av sitt jordägande. Rimligen är väl detta förklaringen till att rannsakningen av skattejorden i norra Vadsbo härad 1690 inte fick några skönjbara konsekvenser för böndernas jordinnehav.

NOTER

1 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, Göteborgs landsarkiv (GLA). I volymen ingår också ett litet antal åtkomsthandlingar för gårdar i Älgarås socken (vilken hörde till Hova gäll), liksom för en gård i Björsäters socken (vilken sannolikt medtagits av misstag).

2 Sandberg 1956, s. 321–336.

3 Sandberg 1956, s. 324.

4 Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA), P3-15:1 (Borrnäs 1684); LSA, P3-85:1 (Ribbingsfors 1684); LSA, P86-117:1 (Mälltorp 1684); LSA, P44-164:1 (Vallsjön 1684).

5 Skaraborgs läns skogskommission, vol.

IB:1–2, GLA; LSA, Länet och häraderna P13 (Stora och Lilla Tiveden 1685).
6 LSA, P3-1:1 (Lyrestad och Amnehärad 1690).
7 Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
8 Totalt ingår 132 åtkomsthandlingar rörande 108 olika gårdar i volymen. För ett fåtal gårdar som i jordeboken betecknas som skatte saknas åtkomsthandlingar.
9 Kristoffers landslag, Jordabalken, kap. 1 pr, Schlyter 1869, s. 101.
10 För en studie av nybyggen i Vadsbo härad, se Larsson 1972. För nybyggen under 1500-talet allmänt, se Myrdal & Söderberg 1991.
11 Palm 2000.
12 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 84.
13 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 314.
14 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 86–87.
15 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 222.
16 Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
17 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 269.
18 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 270.
19 En studie av 1630-talets skatteköp finns i Rydeberg 1985.
20 Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
21 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 218.
22 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 155.
23 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 82–8
24 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 190.
25 Om köp inom och utom släkten och den vidsträckta bördsrätten till jord, se Winberg 1985.
26 För Sörgården i Böckersboda i Lyrestads socken uppgavs att köpebrevet från 1591 var »så av ålder och vanhävd korrumperat och förslitet att det icke kan avkopieras«. Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 308.
27 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 88–89.
28 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 138.
29 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 93–96.
30 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 149.
31 Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
32 Skaraborgs läns landskontor, vol. G XIIIc:1, GLA, s. 151.
33 Skaraborgs läns landskontor, vol. GVa:12 (jordebok 1692), GLA.
34 Om det för en gård visades upp flera handlingar av olika slag, det vill säga i praktiken ett stubbarättsbrev och något senare köpebrev, har gården i kartan betecknats med tecknet för den äldsta handlingen (stubbarättsbrevet).
35 Om dessa geografiska kartor, se Tollin 2021, s. 256–258.
36 Samtliga sätesgårdar i området anlades först efter 1611, enligt Almquist 1960.

REFERENSER

Göteborgs landsarkiv
Skaraborgs läns landskontor
Vol. GVa:12, G XIIIc:1.
Skaraborgs läns skogskommission
Vol. IB:1–2.
Lantmäteriet
Lantmäteristyrelsen
Akterna P3-1:1, P3-15:1, P3-85:1, P6, P13, P44-164:1, P86-117:1.

Litteratur

Almquist, Jan Eric 1960. *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*, Stockholm: Norstedts.

Larsson, Lars-Olof 1972. *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*, Lund: Gleerups.

Myrdal, Janken & Johan Söderberg 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm: Almquist & Wiksell.

Palm, Lennart Andersson 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, Göteborg: L. A. Palm.

Rydeberg, Göran 1985. *Skatteköpen i Örebro län 1701–1809*, Uppsala: Uppsala universitet.

Sandberg, Arnold 1956. »'Fastebrevsvolymen' i Kalmar läns landskontors arkiv«, i Ingvar Andersson red., *Archivistiva et mediævistica Ernesto Nygren oblata*, Stockholm: Norstedts, s. 321–336.

Schlyter, C. J. 1869. *Codex iuris communis Sueciae Christophorianus*, Lund: Berlingska boktryckeriet.

Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolvtusen kartor*, Antikvariska serien 58/Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien & Riksarkivet.

Winberg, Christer 1985. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.